

ספק צדקה

אריה בורנשטיין

קלד עמוד א. סוגיא זו היא מרכזית בדיוננו ולכן נביא להלן את השלבים במרכזיים בסוגיא. המשנה עוסקת במתנות כהונה של גר:

גר שנתגייר והיתה לו פרה, נשחטה עד שלא נתגייר - פטור, משנתגייר - חייב, ספק - פטור, שהמוציא מחבירו עליו הראיה

על דין זה, שספק פטור, שואלת הגמרא ממשנה במסכת פאה², העוסקת בספק לקט:

חורי הנמלים שבתוך הקמה - הרי אלו של בעל הבית, ושלאחר הקוצרים ...³ לעניים, שספק לקט - לקט ..

והגמ' אף מביאה מקור לדין זה:

דאמר ר"ש בן לקיש: מאי דכתיב עני ורש הצדיק? מאי הצדיק, אילימא בדינים -

ספקות במתנות עניים ובמתנות כהונה בהלכה מוגדרים כללים ברורים כיצד לפסוק במקרה של ספק, כגון: ספק דאורייתא לחומרא, ספק דרבנן לקולא, ספק ממון- המוציא מחבירו עליו הראיה, כלומר קולא לנתבע. ואולם, בספרי פרשת כי תבוא¹ מובאת לכאורה חריגה מכלל זה בספקות הנוגעות למתנות עניים:

ומגין שספק לקט לקט, ספק פאה פאה, ספק שכחה שכחה ת"ל לגר ליתום ולא למנה יהיה.

במאמר זה, נבדוק האם באמת יש בלימוד זה חריגה מכללי ספק ואם כן, מדוע ועד כמה רחבה חריגה זו.

בגמ' מובא ספרי זה במסכת חולין דף

1. דברים, פסקא פר"ג ד"ה לא תשוב.

2. מסכת פאה, פרק ד משנה יא.

3. במשנה מובאת מחלוקת, לדעת חכמים הקמה הנמצאת בחורי הנמלים למעלה- לעניים משום שהיא ודאי נלקטה לאחר הקוצרים והתחתונה לבעל הבית, שאותה אספו הנמלים לפני הקצירה, ואילו רבי מאיר סובר שגם התחתונה לעניים משום שספק לקט- לקט. אולם לדברי תוס' ד"ה "ורמנה" גם חכמים מודים לדין שספק לקט- לקט, אלא שסוברים שאין ספק שהתחתונה נלקטו לפני הקוצרים. על מנת לפשט את מהלך הסוגיא השמטנו מחלוקת זו בגוף המאמר.

ראשית הגז והמתנות ופדיון הבן ופדיון פטר חמור- לפטור.

לפי סוגייתנו ישנם שני חילוקים אפשריים מתי ספק פטור ומתי חייב:

(א) כשיש חזקה לחיוב- חייב, כשיש חזקה לפטור- פטור.

(ב) ספק איסור לחומרא וספק ממון לקולא.

ראשית, יש לברר מה ההגדרה של איסור ומה ההגדרה של ממון? הרי בכל דיני ממונות יש צד איסור שכן גם הם נמסרו למשה מסיני, ויש חובה להשמע לדיני התורה (כגון, חובה להביא מתנות כהונה לכהן). בפרט, אנו רוצים לברר האם צדקה מוגדרת כממון או איסור.

עוד יש לברר את היחס בין שני התירוצים. האם כשתירץ רבא את תירוצו השני חזר בו מן התירוצו הראשון? שהרי ניתן היה להסביר גם את ספק לקט בחורי הנמלים על פי התירוצו השני שדינו לחומרא משום שהוא ספק איסורא. עוד קשה על שני תירוציו של רבא- אם הסיבה לחייב ספק מתנות עניים היא מדין חזקה או ספק איסור, הרי דין זה שווה לכל דיני

והא כתיב ודל לא תהדר בריבו, אלא - צדק משלך ותן לו.

משאלת הגמרא נראה שהיא משווה דין ספק מתנות כהונה לספק מתנות עניים. ובגמרא מובאים שני תרוצים בשם רבא לסתירה זו. תרוץ ראשון:

הכא - פרה בחזקת פטורה קיימא, קמה - בחזקת חיובא קיימא⁴.

על פי תירוץ זה אין במתנות עניים דין מיוחד, אלא על פי דיני ספיקות הרגילים- הולכים אחר חזקה.

על תירוץ זה מקשה אביי מספק חלת גר שהדין שמספק חייב. כאן כמובן אי אפשר לתרץ שיש חזקה כי הספק הוא אותו ספק של מתנות כהונה בפרתו של הגר. על כך מתרץ רבא תירוץ שני:

ספק איסורא לחומרא, ספק ממוןא לקולא. כלומר, מתנות עניים שהם ממון- ספקם לקולא, ואילו חלה שהיא איסורא- ספק לחומרא. בסיום הסוגיא, הגמרא נותנת דוגמאות של ספק איסור ודוגמאות של ספק ממון:

שמונה ספקות נאמרו בגר, ארבע לחיוב וארבע לפטור. קרבן אשתו, וחלה, ובכור בהמה טמאה, ובכור בהמה טהורה - לחיוב,

4. מהי חזקת החיוב בספק לקט? הרי איננו יודעים בודאות שחיטים אלו, שנמצאו בחורי הנמלים, היו קודם חייבות בלקט, ואף איננו יודעים אם היו בכלל חיטים שנתחייבו בלקט בשדה זו? ואף רש"י סתם ולא פירש (ד"ה קמה) "שנולד לך ספק בלקט ואתה מעמידה על חזקתה חזקת חיוב הוא דמעולם היא עומדת לך דשל ישראל היא" נראה לפרש בפשטות שאנו אומרים מסתמא היו חיטים שנשרו בשמן הקצירה. פירוש אחר, מתאים יותר למקרה במשנה נראה להלן.

והיא אף אינה מופיעה בסוגיא בחולין, לא ברשימת ספקות האיסור לחיובא ולא בין ספקות הממון לפטורא. במאמר זה אנו רוצים לברר הדין בספק צדקה, האם דינה כדין מתנות כהונה או ככל ממון.

בגמרא נדרים דף ז עמוד א נמצא מקור המתייחס באופן ישיר לספק צדקה:

יש יד לצדקה, או אין יד לצדקה? היכי דמי? אילימא דאמר הדין זוזא לצדקה והדין נמי, ההוא צדקה עצמה היא! אלא כגון דאמר הדין ולא אמר נמי, מאי?

הספק במקרה זה הוא בפירוש הלשון של נודר הצדקה- האם התכוון לנדור צדקה או לא. אולם ספק זה (כמו ספקות אחרים בסוגיא זו) אינו נפשט. ונחלקו הראשונים כיצד לפסוק בספק זה: הרמב"ן, הרשב"א הרא"ש⁵ ועוד ראשונים פסקו לחומרא, משום שזה ספיקא דאיסורא. ואילו הר"ן⁶ פסק לקולא, משום שהוא סובר שצדקה היא כשאר ספקות ממון בהם הדין הוא המוציא מחברו עליו הראיה. כראיה לדבריו, מביא הר"ן את תירוצו הראשון של רבא בסוגיא ממסכת חולין שהובאה לעיל, שקמה הנמצאת בחורי הנמלים חיבת משום חזקת חיוב שבה, משמע

ספקות שבתורה ונפסק על פי הכללים הידועים. אם כן, לשם מה ישנו לימוד מפסוק שמחייב ספק מתנות עניים?

גם בתלמוד הירושלמי, מסכת פאה פרק ד' הלכה ז', מובאת השיטה המחייבת במקרה של ספק מתנות עניים, אולם שם מובאים מספר מקורות לדין זה:

אמר ר' יוחנן כך היה משיב ר"מ את ר' יהודא בן חגרא אין אתה מודה לי שספק לקט לקט אמר ר"ש בן לקיש כך היה ר"מ משיב את החכמים אין אתם מודים לי שספק לקט לקט: ומניין שספק לקט לקט ר"ש בר נחמן בשם ר' יונתן עני ורש הצדיקו הצדיקוהו במתנותיו ר"ש בן לקיש בשם בר קפרא לא תטה משפט אביונך בריבו בריבו אין אתה מטהו אבל מטהו אתה במתנותיו א"ר יוחנן וכה זכה הוא מה ששנה לנו רבי תעזוב הנח לפניהם משלך אמר ר' לא כתיב לגר ליתום ולא למנה יהיה בין מדידך בין מדידיה הב ליה.

יש לשאול: האם יש נפקא מינה בין הלימודים השונים?

ספקות בצדקה

עד עתה לא ראינו התיחסות לצדקה

5. חידושים למסכת נדרים דף ז עמוד א. והאיסור בצדקה הוא בל יחל ובל תאחר.

6. נדרים דף ז עמוד א. וכן הנמוק"ב ב"ב דף סט בדפי הר"ף ד"ה איבעיא והריטב"א ב"ב קמח עמוד ב ד"ה איבעיא.

מפורשת על ספק צדקה, אך פסק בספק לקט לחומרא:

לקט שנפל לארץ, ולא ליקטוהו עניים, ובא בעל הבית, והגדיש את הקציר שלו על הארץ - כיצד הוא עושה: מפנה הגדיש שלו כולו למקום אחר, וכל השיבולים הנוגעות בארץ כולן לעניים, מפני שאין אנו יודעים איזו היא מהם שהייתה לקט, וספק מתנות עניים לעניים - שנאמר "תעזוב", הנח לפנייהם משלך.

כשנפנה לראות כיצד פסק השולחן ערוך בספקות אלו נמצא, לכאורה, סתירה. השולחן ערוך¹⁰ פסק בדין יד לצדקה לחומרא:

המפריש סלע ואמר: הרי זה צדקה. ואמר על אחר: וזה, גם השני צדקה.

לעומת זאת, בספק שכיב מרע

שלולא חזקת חיוב דין ספקה היה לפטור. יתכן, שהרמב"ן סובר שתירוצו השני של רבא דוחה את התירוץ הראשון, וממילא אין עוד הוכחה שבלי חזקה ספק מתנות עניים לקולא, אלא תמיד דינא לחומרא.

במקום נוסף דן התלמוד הבבלי בשאלה כיצד להכריע בספק צדקה⁷. במקרה בו אדם היה שכיב מרע והקדיש את כל נכסיו לצדקה- הסתפקה הגמרא אם שיקום מחוליו יוכל לקבל כספו חזרה, כדין שכיב מרע, או שמא בנתינת צדקה אין דין שכיב מרע, ואף אם יחלים לא יקבל את כספו חזרה. אף בספק זה נשאת הגמרא בתיקו⁸.

פסקי הרמב"ם והשו"ע

הרמב"ם⁹ לא הביא בפסקיו הלכה

7. בבא בתרא דף קמח עמוד ב. הדין המיוחד של שכיב מרע, שאם יקום מחוליו יוכל לחזור בו ממתנתו הוא רק אם נתן את כל כספו. הגמרא מסתפקת אם אדם שנתן נכסיו לצדקה, גם כן התכוון שהקדש זה יחול רק אם ימות או שגמר בליבו להקנות לגמרי, אף אם יקום מחוליו.

8. ישנו מקור נוסף בתלמוד ממנו ניתן ללמוד על ספק מתנות עניים שנינו בגמ' (ר"ה יד ע"א): "ת"ר מעשה בר"ע שליקט אתרוג באחד בשבט ונהג בו שני עישורין, אחד כדברי ב"ש ואחד כדברי ב"ה".

שני עישורין. רש"י: "מעשר שני כשנה שניה, ומעשר עני כשנה שלישית, שהיתה שניה נכנסת לשלישית".

והקשה הטורי אבן (ר"ה יד ע"א ד"ה ונהג) מדוע נתנו לעניים מספק? הרי אם שנת מעשר שני היא כל זמן שלא הגיע ט"ו בשבט - המוציא מחברו עליו הראיה! וניתן לתרץ משום ספק מתנות עניים לחומרא.

9. מתנות עניים, פ"ד, הלכה ו. יש לשים לב שהרמב"ם לא הביא את הפסוק של הבבלי "הצדיקו" אלא דווקא את אחד הפסוקים המובאים בירושלמי. וראה רמב"ם הלכות מע"ש, פ"א, יא לגבי ספק איזו שנה הפירות שאינו מפריש מעשר עני האחרונים שם בתירוץ דבריו.

10. יורה דעה הלכות צדקה סימן רנח סעיף ב.

הספקות (חזקה, איסורא/ממונא). ראינו מחלוקת ראשונים כיצד לפסוק בנוגע לספק בצדקה, הנובעת מהשאלה האם ספק בצדקה הוא ספק איסורי או ספק ממוני. ראינו סתירה לכאורה בשו"ע שביד לצדקה פסק לחומרא ואילו לגבי שכיב מרע וכן ממון שאינו יודע אם שייך לצדקה פסק לחומרא.

עתה נפנה לראות כמה גישות באחרונים להכרעה בדין זה.

שיטות אחרונים

האחרונים נחלקו לגבי ההתייחסות לצדקה. כך למשל, דעת ערוך השולחן¹³ סובר שאכן יש דין מיוחד בהלכות צדקה, השונה מכללי הספקות הרגילים:

דאף על גב דבכל ספק ממון אין מוציאין מיד המוחזק, מכל מקום צדקה שאני, דהוי ספק ספיקא: איסורא דבפיך – זו צדקה, וספק נדרים לחומרא.

שיטתו היא שהתחייבות לצדקה כמוה כנדר, ועל כן ספיקא הוא ספק איסורא ולחומרא. אמנם, יש נפקותא לשיטה זו, והיא שאיסור הנדר חל רק על הנודר עצמו ולא על יורשיו, ולפיכך אם נפטר

שהקדיש נכסיו לצדקה פסק מרן¹¹ לקולא, כלומר, שחוזר מן ההקדש כדין שכיב מרע.

לסתירה זו בפסקי השו"ע אפשר להוסיף את פסקו בורה דעה הלכות צדקה סימן רנ"ט, סעיף ה':

מי שיש בידו מעות והוא מסופק אם הם של צדקה חייב ליתן אותם לצדקה: הגה: אבל מי שהקדיש דבר בלשון שמשופקים בו ומת שאין לידע כוונתו נקראו היורשים מוחזקים וההקדש שבא להוציא מהם עליו הראיה וכל זמן שאינו מביא ראיה הנכסים בחזקת היורשים (רשב"א סי' תרנ"ו ופסקי מהרא"י סי' ע"ג)

לפנינו שו"ע ערוך שפסק שספק צדקה לחומרא, אע"פ שהוא מוחזק. המקור לדין השו"ע הוא הגהות מרדכי, שסובר שכל ספק צדקה לחומרא, ולכן במקרה שנפלו ב' מטבעות ואין יודע אם מכיס של צדקה או חולין ופסק משום שקבוע כמחצה לחומרא.¹²

לסיכום חלק זה, ראינו את סוגיית הגמרא המביאה לימוד מפסוק על פיו בספק מתנות עניים יש לפסוק לחומרא, ולעומת זאת שני תירוצים על פיהם בספק צדקה יש להכריע ככל דיני

11. חו"מ סימן רנ סעיף ג.

12. ב"ב פ"א סי' תרנט.

13. ערוך השולחן סימן רנט סעיף טו.

דאתחזק שם הלקט וכגון שהיו בידו מעות של צדקה ומעות משלו ונמצאו שם מעות ואין ידוע אם משלו אם משל צדקה הואיל והדבר שקול אמרינן צדק משלך ותנ"16".

כלומר משום חזקה חיוב שעל פיה פוסקים לחומרא.

החתם סופר¹⁷, סובר באופן כללי כשיטת האומרים שיש דין מיוחד במתנות עניים, שכן פסקו כל האמוראים בירושלמי. אלא שסובר שיש חילוק בין הלימודים מהפסוקים השונים. יש המתייחסים רק למתנות עניים (רבי יוחנן: תעזוב הנח לפניהם משלך, ר' לא כתיב לגר ליתום ולא למנה יהיה בין מדיך בין מזדיה הב ליה) ויש הסוברים שספקו לחומרא בכל צדקה. (עני ורש הצדיקו או מלא תטה). וכדי לדחות את ראיות הר"ן נגד שיטתו הוא

נודר הצדקה שנסתפקנו לגביה, אין יורשיו יתחייבו לתת הצדקה מספק¹⁴.

לעומתו ישנן אחרונים שהכריעו לצד השני, כלומר אין לצדקה מעמד מיוחד וספקה מוכרע על פי כללי הספקות הרגילים. כך למשל סוברים המהרי"ט¹⁵:

ועל ספק ממון עניים הנה זה כשלישים שנה כתבתי על הגהת מרדכי שכתב דמעות דמספקא ליה אם הם של צדקה חייב ליתנם לצדקה שהביא מהר"י אדרבי ז"ל סימן רכ"ג ולמד ממנה דלא אמרינן בשל עניים המע"ה... והעלתי שהדבר מוכרח מכל הסוגיות שספק שבין אדם לעניים הרי הוא ככל ספק שבממון שהמע"ה....

הוא מסביר את דברי הגהות מרדכי וכן את הדין בכל ספקות בהם פסקה הגמרא לחומרא, הוא מעמיד:

14. וכך הוא מסביר את פסק הרמ"א ב"ד סימן רנט סעיף ה שהובא לעיל, הפוטר את היורשים.
15. שו"ת מהרי"ט חלק ב - חושן משפט סימן קכד. וכן יש להוסיף לשיטה זו את הש"ך י"ד רמח, ס"ק

16. נראה שכך הוא מסביר את תירוץ הגמרא הראשון "חזקת חיוב", וכבר הערנו שבמקרה של חורי הנמלים אין חזקה אמיתי של ממון שתכריע, ויתכן שהוא מפרש חזקה הכוונה כמו "חזקת איסור" כלומר שיש ודאי איסור וספק איוז חתיכה (כגון חתיכה של חלב וחתיכה של בשר שנתערבו). ויש להבין מה מועילה חזקה זו, שהרי שיטתו היא שצדקה היא ככל דיני ממונות, ובספק ממונות אין שום יתרון לכך שודאי יש ממון של התובע כדי לחייב את הכל. ובאמת בהמשך דבריו הוא מוכיח שאין הולכים בממון אחר הרוב רק אם הנתבע מוחזק, אבל אחר שהוחזק שיש ממון השייך לתובע, כן הולכים אחר הרוב (רובא עדיך מחזקה). ובמקום שאין רוב (או במקרה של קבוע) בצדקה הולכים לחומרא משום צדק משלך ותן לו.

17. שו"ת חתם סופר חלק ב (יורה דעה) סימן רמ. נשאל על אחד שנדר צדקה בבית הכנסת אך לא ידוע למי נדר, ויש כמה קופות בעיר, האם צריך לתת לכל אחת ואחת או להניח ביניהם או שפטור לגמרי.

באותה שיטה כדאי להביא גם את נתיבות המשפט, גם הוא סובר שספק צדקה לחומרא ומסביר שבכל ספק ממון יש גם ספק איסור- איסור גזל, שכן אם יקח ממון שאינו מגיע לו הרי גזל. אלא שבמקרה של ספק התורה אמרה שאם יש רק איסור גזל, הדין הוא המוציא מחברו עליו הראייה, ולמרות שספק איסור דאורייתא- לקולא. אולם אם יש איסור נוסף- חוזרים לדין של ספק איסור לחמרא. מאחר ובמתנות עניים יש איסור מוסף- הרי הוא לחומרא.

יתרונה של שיטה זו בפשטותה ובכך שהיא מסתדרת היטב אם לימודי האמוראים. אך חסרונה בכך שקשה לקבוע כלל שיכריע איזו מצוה יש בה איסור נוסף ואיזו לא, הרי גם במצוות שנכתבו ברשימת מצוות הממון בגמרא בחולין אפשר למצוא איסורים נוספים.

לעומת גישה זו, מצויה גישה הפוכה בקרב כמה אחרונים. האגרות משה²⁰ מסביר את החלוקה בין איסור לממון שנכתבה התירוף השני בגמרא כך:

מסביר שהפסוק מלמד שבצדקה העניים נחשבים המוחזקים¹⁸, וזה מה שהפסוק מחדש, שבלעדיו היה נשאר אצל בעל הבית על פי הכלל שהמוציא מחברו עליו הראייה ואפילו בספק איסורא, שכן כאשר יש מוחזק לקולא, שהולכים אחר חזקה, ובא הלימוד מהפסוק ומלמד שהעניים נחשבים מוחזקים, וזה פירוש התירוף הראשון בגמרא, שקמה בחזקת חיובא, לא בגלל שיש חזקה שנתחייבה בלקט, אלא מתוך שיש ספק במתנות כהונה, בגלל שיש דין מיוחד של הצדיקו, נחשבת הקמה בחזקת חיוב.

החתם סופר מסביר ששני התירוצים בגמרא, הולכים אחר חזקה והחילוק בין איסור וממון, אינם חולקים אלא שהתירוף הראשון מסביר למה צדקה היא איסור, ובעצם הלימוד של הצדיקו מגדיר את דיני צדקה כאיסורים¹⁹. בכך הוא מצטרף לשיטת האחרונים שראינו עד עכשיו לפיה אם נגדיר את הספק כספק נמון יהיה הדין לקולא, ואם נגדיר את הספק כספק באיסורים, נכריע אותו לחומרא.

18. כך באמת נראה מלשון הספרי שהובא בראש המאמר: "בעל הבית המוציא משל עניים- עליו להביא ראייה שהמוציא מחברו עליו הראייה".

19. אמנם אפשר לפרש שהפסוק בא לומר שבספק העניים הם המוחזקים. וכך באמת נראה מלשון הספרי שהובא בראש המאמר: "בעל הבית המוציא משל עניים- עליו להביא ראייה שהמוציא מחברו עליו הראייה".

20. וכן גרש"ש חידושים למסכת נדרים סימן ח ומחנה אפרים הלכות צדקה סי' ב', שפירש שטעם

במצוות בהן התורה הקנתה הממון- נידון קודם הספק בממון וספק לקולא. אם התורה רק צוותה לתת אבל לא הקנתה- ספק איסור לחומרא. ולפיכך, במתנות כהונה התורה הקנתה לכהן ולכן ספקם לקולא. ובצדקה - התורה צוותה לתת וספקו לחומרא, כלומר לא הקנו לעניים אלא חייבו את בעל הבית לתת. וכן אם אכל תרומה- ממון שאין לו תובעים ולא ישלם, אבל אם אכל צדקה- עדיין לא יצא יד"ח מצוה לתת ולכן חייב לתת.

סיכום:

- ❖ קצו מחלוקת בין הראשונים האם בספק צדקה יש להכריע לחומרא או לקולא. מחלוקת זו תלויה בשאלה אם צדקה נחשבת ממון, ובספק ממון המוציא מחברו עליו הראיה, או איסורא וספק איסורא לחומרא.
- ❖ רסז סתירה לכאורה בפסקי השו"ע, שלגבי יד לצדקה וכן במקרה שמצא מטבע ואינו יודע אם נפל מכיס של צדקה או מכיס של חולין, פסק לחומרא ובשכיב מרע פסק לקולא.
- ❖ רסט השולחן ערוך נחלקו האחרונים במחלוקת הראשונים, האם צדקה היא ממון- ולקולא או איסורא ולחומרא. כל שיטה מסבירה את הטעם המיוחד כאשר פסק השו"ע ההפוך משיטתה.
- ❖ צח ראינו כמה אחרוני אחרונים המסבירים שיש לחלק באיזה אופן התורה צוותה לתת את המתנות. כאשר התורה במצוותה הקנתה את המתנות- אז הספק הוא בממון- האם המתנות שייכים למקבל או לנותן, ובמקרה זה ספק לקולא. לעומת זאת, כאשר התורה צוותה לתת, אך לא הקנתה, הרי הספק הוא האם חייב לתת- וספק איסורא לחומרא.

מחלוקתם אי אמרינן בצדקה נמי אמירתו לגבוה כמסירה להדיוט, שאז קנו העניים והספק בממונות ואם לא אז הספק באיסורים.

אמנם יוצא מהסבר זה שכאשר הספק אם המתנה קנויה למקבל, ויש צד שהיא כבר שלו- אז הוא לא מקבל, אך כאשר בטוח שהמתנה אינה ברשותו- במקרה זה יקבל את המתנה. הסבר זה עומד בניגוד לכלל היסודי של ספקות בו מי שמוחזק יותר, יקבל יותר ממי שאינו מוחזק כלל.